

Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Педагогіка і психологія: Зб. наук. праць. – Випуск 53 / Редкол.: В.І. Шахов (голова) та ін.. – Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2018. – С. 157–162. – 246 с.

УДК 37:784.9

<https://orcid.org/0000-0003-1538-4919>

Основоположні засади розвитку та збереження співацького голосу

Л.О.Остапчук

В роботі у науковому та практичному аспектах проаналізовані педагогічні принципи, як основоположні засади розвитку та збереження співацького голосу. Теоретичне осмислення проблеми, виконавська практика та педагогічний досвід дозволяють автору розмірковувати про місце і роль загально-дидактичних та предметних принципів у практичній діяльності вокального педагога по оволодінню студентами вищих педагогічних навчальних закладів вокально-технічними навичками, художньо-виконавською майстерністю та вокально-методичними знаннями.

Ключові слова. *Принципи вокальної педагогіки, співацький голос, вокально-технічні навички, художньо-виконавська майстерність, вокально-методичні знання.*

Основополагающие принципы развития и сохранения певческого голоса.

Л.О.Остапчук

В работе в научном и практическом аспектах проанализированы педагогические принципы как основа развития и сохранения певческого голоса. Теоретическое осмысление проблемы, исполнительская практика и педагогический опыт позволяют автору размышлять о месте и значении общепедагогических и предметных принципов в практической деятельности вокального педагога по овладению студентами высших педагогических учебных заведений вокально-техническими навыками, художественно-исполнительским мастерством и вокально-методическими знаниями.

Ключевые слова. *Принципы вокальной педагогики, певческий голос,, вокально-технические навыки, художественно-исполнительское мастерство, вокально- методические знания.*

Fundamental principles for the development and preservation of the singing voice.

L Ostapchuk

Pedagogical principles are analyzed in work in scientific and practical aspects as the basic principles of development and preservation of the singer's voice. Theoretical comprehension of the problem, performing practice and pedagogical experience allow the author to think regarding the place and the role of general didactic and substantive principles in the practical activity of the vocal teacher on the acquisition by students of higher pedagogical educational institutions vocal-technical skills, artistic and performing skills and vocal-methodical knowledge. The opinion is substantiated in the article that the use of pedagogical experience acquired by peoples requires a creative approach by the teacher. Separate requirements, and sometimes the itself principles, may undergo changes depending on the level of development of society, science and the particular conditions of their application. The practical implementation of the same rules for all rules is individually determined, depending on the subject, goals, tasks, features of teaching methods, contingent and other factors. The author describes some features of the use of general pedagogical rules in vocal pedagogy and emphasizes the systematic necessity, completeness, complexity, equivalence of the application of both general didactic and substantive principles, and states that ignoring these requirements leads to a decrease in the efficiency of the educational process and the destruction of pedagogical activities foundations.

Keywords. *Principles of vocal pedagogy, singing voice, vocal-technical skills, artistic and performing skills, vocal-methodical knowledge, general didactic principles.*

«Постановка голосу» – одна з профільюючих дисциплін у системі підготовки вчителя музичного мистецтва загальноосвітньої школи. Педагогічною метою курсу є вільне оволодіння студентами вокально-технічними, художньо-творчими, виконавськими навичками та вміннями,

відповідним об'ємом науково - методичних знань для кваліфікованої роботи з дітьми. Це тривалий, систематичний і копіткий, переважно в формі індивідуальних занять, практичний вид діяльності, який включає цілий перелік завдань: усвідомлення функціонування голосового апарату людини як унікального музичного інструмента, що представляє собою цілісну психофізіологічну систему узгоджень і зв'язків; надбання і розвиток художніх та технічних співацьких навичок; опрацювання слуху та координація його з роботою голосу; розвиток як пасивного так і активного вокального слуху; засвоєння вокальної теорії та методики; формування стійких критеріїв якості співу та співацької майстерності; виховання уявлень про акустичне та художньо-повноцінне звучання співацького голосу; вивчення історії світового та вітчизняного вокального мистецтва, а також новітніх тенденцій його розвитку.

Ефективність вирішення проблем, що постають в практичній роботі педагога з постановки голосу, в значній мірі залежить від дотримання принципів педагогічного процесу, на яких базується система основних вимог до навчання і виховання і від яких залежність його цілісність, спрямованість і результативність.

Дидактичні принципи – загальні вимоги, що визначають основне спрямування педагогічного процесу, його мету, зміст, форму, методику організації. Вони мають характер загальних вказівок, правил і норм, забезпечують раціональне вирішення проблем всебічного навчання та виховання, сприяють ефективному управлінню навчальною діяльністю, надають можливість спланувати і передбачити результати навчально-виховної роботи. Дидактичні принципи навчання і виховання виступають основним орієнтиром викладацької діяльності, мостом, що поєднує теоретичні уявлення з педагогічною практикою, науковою основою для вироблення технології практичної діяльності.

Сучасна система педагогічних принципів є результатом синтезу наукових досліджень та багатовікового досвіду практичної педагогіки. Однак життя, зміна характеру суспільних відносин, нові досягнення науки та педагогічної практики обумовлюють як появу нових принципів, що відповідають вимогам сьогодення, так і внутрішню динаміку існуючих, традиційних та впливають на особливості взаємодій між ними. Крім того характер, окремі вимоги, а іноді і самі принципи можуть зазнавати змін залежно від конкретних умов їх застосування. Практична реалізація однакових для всіх правил є індивідуально обумовлена, залежна від предмета, мети, завдань, особливостей методики

викладання, контингенту та інших факторів. Це змушує дотичних до навчання та виховання науковців постійно розмірковувати на тему класифікації, застосування, координації, трансформування педагогічних принципів, використання їх в нових умовах сьогодення для досягнення нових цілей і викладання нових предметів, аналізувати попередній досвід та шукати нетрадиційні підходи у послуговуванні давно існуючими правилами навчання та виховання, виходячи з конкретних, продиктованих життям завдань. Під час обґрунтування дидактичних принципів вчені враховують навчально-виховний досвід конкретних дидактичних систем, логічні основи теорії пізнання, закономірності функціонування психіки, рівень розвитку суспільства, науки, техніки тощо. Це пояснює той факт, що на сьогодні в різних підручниках та фундаментальних наукових працях з дидактики загальне визначення принципів навчання, їх кількість, ієрархія та формулювання значно різняться.

Більшість вокальних теоретиків минулого і сьогодення в наукових розробках та публікаціях, в тій чи іншій мірі торкаються питань застосування дидактичних принципів все ж, з метою впровадження інновацій в навчально-виховний процес, та розробки сучасної предметної методики, основаної на останніх досягненнях науки з урахуванням специфіки предмету навчання, проблема потребує вдумливого, ретельного дослідження, аналізу, систематизації, детальної характеристики особливостей застосування їх в практичній вокальній педагогіці.

Серед розмаїття визначальних принципів цілісного педагогічного процесу вирізняють загально-дидактичні та предметні (специфічні). До загальних відносимо: цілеспрямованість педагогічної діяльності; науковий підхід; систематичність та послідовність; зв'язок з практикою; доступність; урахування вікових та індивідуальних особливостей; зв'язок навчального та виховного аспекту; культуровідповідність; принцип свідомої, творчої активності та самостійності; постійне самовдосконалення; опора на позитив; гуманізація; глобалізація. Специфічні педагогічні принципи обумовлюються предметом вивчення, поставленою педагогічною метою, особливостями вмінь і знань, що вимагають відповідної методики та форми навчання.

Основні критерії роботи по розвитку співацького голосу були відомі давно. Вони сформувалися на основі творчої спадщини видатних представників національної та зарубіжної вокальної школи та узагальненого вокально-виконавського досвіду видатних співаків минулого і сьогодення. Про них писали М. Глінка, М. Гарсія, Л. Дмитрієв, А. Менабені, Д. Люш, В. Морозов, та інші відомі педагоги. Проведений аналіз наукової літератури дає

підставу стверджувати, що більшість з них схиляється до виділення однакових основоположних засад вокально-педагогічної діяльності з деякими розбіжностями. Беручи за основу їх судження та власний педагогічний досвід можемо охарактеризувати роль і місце специфічних вокально-педагогічних принципів в практичній роботі викладач постановки голосу.

В вокальному, як і в інших видах мистецтва, співіснують на рівних правах, обумовлюючи одна одну дві стихії: технічна і творча. Виходячи з цього, навчання співу є вирішенням цілого ряду вокально-технічних та художньо-виконавських завдань, кінцевою метою якого є висока художньо-виконавська майстерність, досягнути якої можливо тільки на базі досконалої вокальної техніки. В основі творчості митця лежить досконале володіння ремеслом. Жодний творчий задум буде недосяжним для співака, якщо голос, як музичний інструмент, технічно не готовий до його втілення. Тому на початкових етапах навчання основну увагу звертають на формування звуку і техніку звуковедення. Розвиток всіх сторін вокальної техніки (звукоутворення, дихання, резонування, артикуляція, рухливість, гнучкість і т.д.) має здійснюватися паралельно. Одночасно з розвитком голосу вдосконалюється вокальний слух – одна із важливих характеристик професійної майстерності, що в свою чергу стає благодатним підґрунтям подальшого росту рівня вмінь і навичок.

Беззаперечним є той факт, що навіть самий довершений звук утворений голосом людини без емоційної складової несе лише сигнальну функцію і ніяк не художньо-естетичну. Робота над формуванням технічних навичок голосового апарату має бути організована таким чином, аби кожна найменша музична фраза не була позбавлена емоційної складової, художнього змісту і художнього переосмислення. Мова йде не тільки про вокальні твори. Вправи та вокалізи важливо також виконувати в характері, час від часу змінюючи його, навчаючи в такий спосіб подавати однаковий музичний матеріал з новим емоційним наповненням. «Техніка вокально-сценічної творчості включає в себе як техніку володіння голосовим апаратом, голосом, так і психотехніку – техніку переживання.[9. с.57]» Цьому сприяє не тільки наполеглива, цілеспрямована наполеглива праця, розуміння учнем поставленого в вокальному творі творчого завдання та конкретних шляхів його реалізації, а і високий рівень загальної культури, музичної освіти, художній смак, багата уява, емоційний досвід, внутрішній світ людини, вроджений талант перевтілення.

Психолого-педагогічні дослідження останніх років доводять важливість урахування особистих характеристик та можливостей вихованців. Сучасна вітчизняна навчально-виховна система керується принципом індивідуального підходу, що передбачає опору на індивідуальні якості учня.

Вокальна педагогіка впродовж всієї своєї історії неухильно дотримувалась правил, які диктує вище названий принцип. Основною, незмінною, самою ефективною формою роботи завжди були і залишаються дотепер індивідуальні практичні заняття. Кожен співак, кожен учень неповторний. Вокальний педагог повинен розпізнати особливості, специфічні якості свого учня, визначити тип голосу, рівень вокальної та загальної музичної підготовки, особливості сприйняття, мислення, пам'яті, уваги, уяви, мови, характеру, темпераменту, волі, діагностувати позитивні та негативні якості роботи голосового апарату, потенційні можливості, найближчі і далекі перспективи, знайти правильний підхід, підібрати репертуар, визначити індивідуальний комплекс методів та прийомів виховання, розвитку та збереження голосу. Кожний урок – окремий творчий експеримент, на який впливають як внутрішні так і зовнішні фактори. Від правильності його організації та проведення залежить досягнення педагогічної мети. Тому принцип індивідуального підходу в вокальній педагогіці у всі часи у всіх педагогів був в центрі уваги і у вокальній науково-методичній літературі характеризується не як загально-дидактичний, а як предметний.

Таке ж визначальне місце в системі вокально-педагогічних принципів займає поступовість і послідовність розвитку голосу. Порушення його законів завдає непоправної шкоди голосовому апарату і травмує психіку співака. Елементи навчального матеріалу мають бути логічно поєднані. Всі нові вокальні навички та теоретичні знання мають обов'язково опиратися на засвоєні раніше і в свою чергу стати фундаментом для опанування наступних. Ускладнювати вокально-технічні та художньо-виконавські завдання потрібно обережно, з урахуванням бази набутих знань та фізіологічної доцільності, безпідставно не форсуючи оволодіння мистецтвом співу. Загальноприйняте педагогічне правило «від простого до складного» - один із надійних запобіжників від помилок у роботі по розвитку та збереженні співацького голосу. На цьому наголошували видатні вокальні педагоги 19-того століття. Принципам систематичності, послідовності, поступовості та постійного самовдосконалення відповідає концентричний метод роботи з голосом, започаткований М.В. Глінкою, і визнаний актуальним та основоположним провідними педагогами сучасності.

Важливо постійно слідкувати за фізіологічною доцільністю та рівнем доступності вокально-технічних завдань, перехід до більш складних має обумовлюватися тільки досконалим оволодінням попереднього етапу. Необумовлене ускладнення недопустиме.

Вкрай уважним педагогу слід бути під час роботи над розширенням діапазону голосу. Передчасне, безконтрольне захоплення крайніми звуками приносить тільки шкоду. Контроль педагога та усвідомлення наслідків порушення цього принципу самим учнем має запобігти допущенню таких помилок. Важливо застерегти вихованців і від зловживань силою звуку, зосередивши увагу на правильності звукоутворення та резонування, гнучкості, емоційній виразності, природній красі тембрального забарвлення голосу, тощо. Сила звуку та величина діапазону не повинні бути самоціллю у вихованні співака. В кожному конкретному випадку варто керуватися фізіологічною доцільністю та рівнем оволодіння техніки співу

Вище описані три основні предметні принципи: єдність технічного та художнього розвитку; індивідуальний підхід; послідовність, поступовість та систематичність оволодіння співацькою майстерністю, в вокальній педагогіці вже давно є загальновизнаними. Теорія вокалу та практична діяльність провідних педагогів світу впродовж десятиліть підтверджують результативність, а отже і необхідність слідувати цим законам. Однак, система дидактичних принципів не догма, а живий організм, який в результаті розвитку науки, суспільства, психології, соціальних потреб тощо зазнає змін.

Посилаючись на вчення І. П. Павлова, І. М. Сеченова, дослідження Р. Юссона вокальні педагоги і дослідники процесів фонації Л. Дмитрієв, В. Морозов, А. Менабені відзначають важливість психофізіології у вихованні співака, а Д. Люш, розглядаючи основні принципи розвитку та збереження співацького голосу, розуміння значення нейрофізіологічного фактора ставить на перше місце. «Потрібно завжди пам'ятати, що співацький процес – це не тільки фізична робота голосового апарату і задіяних м'язів, але і велика праця нервової системи, в якій психіка співака має провідне значення як у виконавському, так і у фізіологічному плані.[5. с.9.]»

Велику увагу психологічним особливостям вокального процесу приділяє О.М.Прядко в посібнику «Розвиток співацького голосу», де наголошує, що «вокальний розвиток полягає у єдності фізичного та психологічного начал. [8. с.38]»

Педагог з постановки голосу, працюючи зі студентом, повинен враховувати не тільки його фізіологічні відчуття, а і стан його нервової

системи, співочий тонус, особливості психіки, вміло використовувати позитивний емоційний вплив, створювати дружню, доброзичливу, ділову, партнерську, творчу атмосферу, демонструвати небайдужість, повагу до особистості вихованця та його власної, можливо, не зовсім правильної, думки, знаходити обґрунтовані мотивації, заняття проводити зрозуміло і цікаво, вміло скеровувати навчальний процес у правильне русло. Негативні фактори, як то стрес, перевтома, роздратування, незадоволення чи то нерозуміння, недовіра до педагога, невпевненість і т. д. призводить до погіршення звучання і навіть втрати голосу.

Морозов В. П. в роботі «Искусство резонансного пения», обґрунтовуючи основи резонансної теорії і техніки, до основних принципів вокальної педагогіки відносить цілісність функціонування голосового апарату співака (дихання + гортань + резонатори). Виходячи з цього він доводить важливість опосередкованого, а не прямого, безпосереднього впливу на ту чи іншу частину голосового апарату, називає їх методами системного впливу, так як вони базуються на системних зв'язках між різними частинами звукоутворюючої системи людини. Переваги методів системного впливу перед методами безпосереднього впливу полягають в тому, що вони здатні підготувати до оптимальної фонації не тільки окрему групу м'язів, а весь голосовий апарат, не порушуючи цілісності і узгодженості м'язової координації в процесі співу. Слідування принципу цілісності функціонування голосового апарату та використання методів системного впливу безперечно приведе до позитивних результатів в практичній діяльності вокальних педагогів.

Методика вокального виховання, хоч і має свою власну дидактику, принципи і методи, обумовлені специфікою предмету, підкоряється всім закономірностям загальної педагогіки. На сучасному етапі розвитку науки, культури і суспільства беззаперечним є дотримання принципу науковості. Вся робота в класі постановки голосу має бути організована на основі наукових досягнень та аналізу практичної вокальної педагогіки. Знання досвіду попередників та дотримання науково доведених і практично перевірених правил вбереже від суб'єктивізму, можливих помилок та хибних шляхів. Об'єктивні знання і сформовані на їхній основі практичні навички дадуть змогу успішно навчати співу, правильно впливати на розвиток голосового апарату. На основі отриманих теоретичних знань під час оволодіння вокальними навичками студент має усвідомити функціонування м'язів власного звукоутворюючого комплексу, збагнути сутність складних психофізіологічних зв'язків та навчитися, по можливості, впливати на них. Нерозуміння природи

свого живого інструмента приводить до нераціональної співацької техніки та неправильної його експлуатації. Співак повинен знати суть кожного вокального явища, як то резонування, атака, вокальне дихання, теситура, реєстри, тощо.

Однак педагог зобов'язаний не лише знати об'єктивну, сучасну, науково доведену теорію правильного звукоутворення, але й володіти мистецтвом відбору наукових даних, які допоможуть учневі, на конкретному етапі оволодіння вокальною майстерністю, зрозуміти основні, принципи звукоутворення, доступно і грамотно пояснювати навчальний матеріал.

В практичній вокальній педагогіці поряд з науковою широко використовується емоційно-образна термінологія, яка, за словами прихильників об'єктивних методів, суперечить принципів науковості. Однак, незважаючи на критику, образно – емоційні, метафоричні способи характеризувати співацький процес займають чільне місце в вокальній термінології, передаються від педагога до учнів, продукуються експромтом. Висловлювання «близький звук», «спів горлом», «білий звук», «звук на губах», «резонуюче дихання» і т. п., які часто чуємо з уст відомих співаків та провідних педагогів, з наукової точки зору не відповідають об'єктивній реальності, проте часто приносять бажаний позитивний результат. Образно-емоційні терміни не народилися на порожньому місці. Це знайдені на практиці ефективні методи настройки співака на потрібні психофізичні співацькі відчуття і уявлення, які, незважаючи на всю їхню парадоксальність і фантастичність, пояснюються об'єктивними законами акустики, фізіології і психології. Їх величезна кількість. Значна частина висловів прийшла до нас як педагогічний практичний досвід попередніх поколінь. У багатьох педагогів з художнім типом мислення образно-емоційні афоризми народжуються експромтом і завдяки своїй новизні і неординарності допомагають зрозуміти учневі поставлені перед ним завдання. Кожне конкретне емоційно-образне пояснення не універсальний засіб для всіх студентів. Однак компетентний, досвідчений педагог, проаналізувавши недоліки роботи голосового апарату, обов'язково знайде корисні для зміни постановки голосового механізму пояснення і методи впливу на психофізичні відчуття студента в кожному конкретному випадку.

Захищаючи емоційно-образну термінологію, американський дослідник У. Бартоломео в статті «Парадокси вокальної педагогіки» писав: «Учёные должны обладать достаточной широтой взглядов, чтобы понять, что жаргон преподавателей пения не совсем фантастичен, но основан, может быть

бессознательно, на своеобразном комплексе всё же вполне реальных физиологических факторов. [7.277]»

Професор Морозов В.П. в книзі «Искусство резонансного пения» дає образно-емоційним термінам психофізіологічне трактування, характеризує їх, як результат реальних резонансних явищ в голосовому апараті співака під час співу та зазначає що «...образно-метафорический язык вокальных педагогов – это сильное оружие, которое может служить воспитанию как резонансной технике пения, так и любой другой, даже совсем не рациональной в зависимости от идеологической позиции педагога.[7. с. 284]»

Пояснення широкого та ефективного використання образно-емоційних термінів Морозов В. П. знаходить у вченні академіка Павлова І.П. Він відзначає, що уява про свій голос залежить в значній мірі від того, до якого психологічного типу належить дана людина: емоційно-художнього чи раціонально-аналітичного. Для художників характерне емоційно-образне, цілісне сприйняття дійсності, а для мислителя – раціонально - аналітичне. Серед співаків, вокальних педагогів та всіх, хто опановує мистецтво співу переважна більшість належить до художнього типу, хоч в кожному з нас в різних пропорціях є і «художник», і «мислитель». Педагогам важливо враховувати цей фактор, адже студент-«художник» краще сприйме образні, метафоричні пояснення, в той час як студент-«мислитель» прагнучиме логічного обґрунтування процесу співу.

В педагогічній практиці обидва види термінів (наукові та емоційно-образні) не вступають в протиріччя, а використовуються паралельно. Наука знаходить психофізіологічне підґрунтя образно-емоційним термінам, а образно-емоційна термінологія не виключає доцільності використання наукових знань. Однак важливо, щоб ці знання полегшили розуміння природи співацького процесу і передача їх за викладом і по своїй формі відповідала психотипу мислення учня та рівню його розвитку і розуміння суті предмета.

В педагогічному вузі викладання постановки голосу обумовлюється його професійним спрямуванням, а саме, вокально-виконавською та вокально-методичною направленістю діяльності вчителів музичного мистецтва. Формування у студентів вокально-методичної майстерності вимагає інтегративної єдності індивідуального вокального розвитку та оволодіння методикою вокального навчання. Тому в організації процесу навчання важливий принцип комплексного підходу. Професійну можливість учителя музики ефективно вирішувати проблеми і завдання вокального розвитку

вихованців забезпечать власні вокальні вміння і навички в поєднанні з методичною компетентністю та педагогічною майстерністю.

В вокальній педагогіці надзвичайно важливим є принцип свідомої творчої активності. В процесі оволодіння співацьким голосом він нерозривно пов'язаний із розумінням причин утворення різного за якістю звуку, вмінням його відтворити, чітко усвідомлюючи, що потрібно зробити, аби досягти бажаного результату. Тільки те пізнання, що здобує наполегливою власною працею при допомозі фіксації психофізіологічних відчуттів, а не шляхом звуконаслідування, бездумного копіювання почутого, що є процесом підсвідомим, дає міцну науково-теоретичну базу як виконавцеві так і педагогу. Принцип свідомої творчої активності знаходиться в тісному зв'язку з зацікавленістю та мотивацією навчання. Високий інтерес, розуміння перспектив дають позитивний результат в процесі оволодіння співацькими навичками та вокально-методичними знаннями.

За необхідне вважаю відзначити і принцип постійного самовдосконалення. Важливо розуміти, що в основі вокальної майстерності лежить, керована центральною нервовою системою, одночасна, злагоджена робота великої кількості різних м'язів, частина яких функціонує підсвідомо. Голос людини - складна психофізіологічна система. Для вироблення вокальних навичок потрібне постійне систематичне тренування протягом тривалого часу як самих м'язів, так і віднайдені координатії всіх складових голосового апарату. Після тривалої перерви в роботі, систематичного нехтування вдосконаленням вокально-технічних та художньо-виконавських навичок в пам'яті стираються вироблені внаслідок наполегливої праці складні м'язові зв'язки, співак втрачає вокальну форму, рівень професійної майстерності падає. Повернення на попередній рівень вимагає додаткових зусиль і часу.

В практичній діяльності педагога в класі з постановки голосу важливо дотримуватися таких вимог: обов'язковості, повноти, комплексності та рівнозначності педагогічних принципів. Систематичне порушення та ігнорування цих вимог призводить до зниження ефективності та руйнує основи педагогічної діяльності.

Таким чином проаналізовані вище принципи вокальної педагогіки в сукупності є складним синтезом вимог і положень, при обов'язковому комплексному рівнозначному використанні яких в повсякденній роботі із студентами, навчально-виховний процес виступає як цілісна система, що має властивість розвиватися, змінюватися відповідно вимогам розвитку науки культури, суспільства. Вони є науково обґрунтованим керівництвом до дії,

теоретичною основою практичної творчої діяльності викладача по підготовці кваліфікованих педагогів-музикантів.

Література

1. Василевська-Скупа Л.П. Основи методики вокальної роботи в школі: [навчальний посібник] / Л.В. Василевська –Скупа. – Вінниця: ТОВ фірма «Планер» 2016. – 80с.
2. Дмитриев Л.Б. Основы вокальной методики /Л.Б.Дмитриев. – М: Музыка, 2007. – 368с.
3. С. Люш Д.В. Развитие и сохранение певческого голоса / Д.В.Люш. – К: Муз.Україна,1988. – 139с.
4. Менабени А.Г. Методика обучения сольному пению / А.Г. Менабени. – М: Просвещение 1987. – 94с.
5. Морозов В.П. Искусство резонансного пения / В.П.Морозов. – М: ИП РАН МГК им. Чайковского, Центр Искусство и наука 2002. – 496с.
6. Откидач В.М. Естрадный спів і шоу-бізнес : [навчально-методичний посібник] / В.М.Откидач. – Вінниця: Нова книга, 2013. – 368с.
7. Прядко О.М. Розвиток співацького голосу: [навчальний посібник] / О.М.Прядко. – Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О.В. 2010. – 128с.